

Moskva desarmeerimiskonverents 1922. aasta detsembris ja Eesti

Heino Arumäe*

Suur humanist Stefan Zweig on meenutanud USA presidendi Woodrow Wilsoni saabumist Euroopasse 1918. aasta detsembris:

Sajad tuhanded, miljonid hääled kutsusid usaldusjoovastuses seda meest kohale; tema, Wilson, peab tegema rahu võitjate ja võidetute vahel, et see oleks õiglane rahu. Tema, Wilson, peab uue Moosesena tooma uue liidu käsutahvlid eksiteele viidud rahvastele. Mõne nädalaga on Woodrow Wilsoni nimi omandanud religioosse, messialiku võimu.¹

Paljud uskusid, et just USA president suudab sõjast räsitud Euroopa rahvastele luua kestva rahupõlve ja õnnelikuma tuleviku. Teatavasti oli Wilson avalikustanud 8. jaanuaril 1918 oma rahuprogrammi, mis on jäädvustatud ajalukku „14 punkti“ nimetuse all. Üks USA presidendi sõnumi olulisi punkte – üldise rahu ja julgeoleku kindlustamiseks tuleb luua kõiki maailma riike ühendav organisatsioon nimega *League of Nations* – võeti enamasti vaimustusega vastu.

Näis nii, et Wilsonil ja tema mõttekaaslastel õnnestuski oma unistus ellu viia. 28. aprillil 1919 kinnitati Pariisi rahukonverentsil uue maailmaorganisatsiooni loomine, mida eesti keeles hakati nimetama Rahvasteliiduks. Tookord peeti rahu kindlustamise oluliseks meetmeks desarmeerimist ja suurriikide võidurelvastumise pidurdamist ning Rahvasteliidu põhikirja 8. artikkel kohustaski kõiki liikmesriike vähendama oma relvajõude enesekaitseks piisava määran. Järgnevatel aastatel tegelesid kõik Rahvasteliidu organid intensiivselt desarmeerimisprobleemidega.

Rahvasteliidu kõrgeim organ – Täiskogu – koosnes kõigi liikmesriikide kolmeliikmelisest esindusest ja kogunes igal aastal septembris istungitele Genfi. Rahvasteliidu alaline organ – Nõukogu – koosnes alalistest ja mitteamalistest liikmetest. Alalised liikmed olid Suurbritannia, Prantsusmaa, Itaalia ja Jaapan, 1934. aastal lisandus neile NSV Liit. Mitteamalised liikmed vaheldusid, need valiti kolmeks aastaks.

1920. aasta mais loodi Nõukogu juurde maa-, mere- ja õhujõududega tegelev komisjon, asuti koguma andmeid liikmesriikide sõjaväe suuruse kohta ning 1921. aasta veebruaris asutati juba otseselt väevähendamise tegelev komisjon. Desarmeerimisega oli seotud ka Rahvasteliidu asjaajamisega tegelev Sekretariaat, mille juurde loodi selleks nn kolmas komisjon. Viimase ülesandeks oligi üldise desarmeerimise kava väljatöötamine.²

* Heino Arumäe (1928), PhD, töötanud aastatel 1959–1998 Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis teadurina ja sektorijuhatajana, heino_arumae@hotmail.ee.

¹ S. Zweig. Inimkonna tähetunnid. Neliteist ajaloolist miniatuuri. Tlk V. Jürisalu. Tallinn: Eesti Raamat, 2003, lk 237–238.

² Rahvasteliidu loomist, tegevust ja mõistagi ka desarmeerimisprobleemistikku käsitlev ulatuslik kirjandus on kajastust leidnud V. Made monograafias „Külaalises maailmapoliitikas. Eesti ja Rahvasteliit 1919–1946“. Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999. Ka järgnenud aastail on ilmunud hulk põhjalikke käsitlusi, nt T. J. Knox. To end all wars. Woodrow Wilson and the quest for a new world order. Oxford University Press, 1992; N. E. Craebner, E. M. Bennett. The Versailles Treaty and its legacy. The failure of the Wilsonian vision. Cambridge University Press, 2011; J. Milton. Woodrow Wilson. A biography. New York, 2009; P. J. Yearwood. Guarantees of peace. The League of Nations in British policy 1919–1925. Oxford University Press, 2009; M. Housden. ▶

Lisaks Rahvasteliidule olid desarmeerimisest huvitatud kaks sellest organisatsioonist välja jäänud suurriiki, nimelt USA ja Nõukogude Venemaa (alates 30. detsembrist 1922 NSV Liit). USA oli huvitatud, et mõne riigi laevastik liiga tugevaks ei kujuneks, ning 5. veebruaril 1922 Washingtonis USA, Inglismaa, Jaapani, Prantsusmaa ja Itaalia konverentsil sõlmitud kokkulepe piiras mõneti uute suurte sõjalaevade ehitamist ja nende võimsust. Lepiti kokku, et mainitud riikide lahingulaevade omavaheline proportsioon peab olema 5 : 5 : 3 : 1,75 : 1,75.

Samal ajal tegeldi Nõukogude Venemaal hiigelsuureks paisunud armee demobiliseerimisega. Kaitse rahvakomissar Lev Trotski hooples 1920. aasta detsembris, et punavägi on maailma suurim – 5,5 miljonit meest.³ 1922. aastaks oli see kahanenud umbes ühe miljonini. Riigi raske majandusliku olukorra tõttu oldi sunnitud sõjaväge veelgi kärpima. Moskva juhtkond püüdis saavutada, et ka kapitalistlikud riigid asuksid väevähendamise teele ja desarmeerimine kujunes Nõukogude valitsuse oluliseks propagandaloosungiks.

1922. aastal avanes Nõukogude delegatsioonil esimest korda võimalus osaleda koos paljude Euroopa riikidega Genovas toimunud majanduskonverentsil ja kohe kasutati võimalust desarmeerimisprobleemi esiletõstmiseks. 29. märtsil saabus Genovasse sõitev Nõukogude delegatsioon eesotsas välisasjade rahvakomissari Georgi Tšitšeriniga Riiga ja juba samal päeval alustati läbirääkimisi Läti välisministri Zigfrīds Meierovicsi, Eesti välisministri Ants Piibu ja Poola saadiku Witold Jodkoga. Mainitud kohtumine korraldati kiirustades, nii et isegi konverentsi päevakorda ei jõutud varem kooskõlastada. Eesti, Läti ja Poola olid huvitatud nii kaubavahetusest Venemaaga kui ka laiemalt majandussidemete arengust Nõukogude Venemaa ja kapitalistlike riikide vahel ning seetõttu oldi valmis Nõukogude delegatsiooni Genova konverentsil teatud küsimustes toetama. 30. märtsil alla kirjutatud kokkuleppes toonitati ühist huvi Ida-Euroopa majanduselu taastamise vastu, Vene Nõukogude Vabariigi juriidilise tunnustamise vajadust, aga ka rahu kindlustamise ning tülküsimuste rahumeelse lahendamise tähtsust. Ühtlasi lisati, et kokkuleppele alla kirjutanud riigid taotleavad kõikide riikide relvajõudude vähendamist ning piiriäärsete tsoonide loomist, kus kummalgi pool tohib viibida vaid ühesugune piiratud arv sõjaväelasi.⁴

Genova konverentsi avapäeval, 10. aprillil 1922 pikema kõnega esinenud Tšitšerin maalis illusoorseid pilte Venemaa ja läänemaailma majandussuhete tulevikust ning lisas, et konverentsi käigus esitatakse konkreetne desarmeerimisprogramm. Prantsuse välisminister Louis Barthou reageeris kohe kärelda avaldusega: selline ettepanek kohtab Prantsuse delegatsiooni poolt mitte ainult tagasihoidlikkust ja protesti, vaid ka täpset ja kategoorilist, lõplikku ning otsustavat keeldumist.⁵ Teatavasti Genova konverents selle ürituse korraldajate lootusi ei täinud. Nõukogude Venemaaga majandussuhete saavutamise asemel oli konverentsi tulemuseks hoopis Genova lähedal Rapallos sõlmitud Nõukogude-Saksa kurjakuulutatav koostööleping.

Moskva võimumed on olnud oma välispoliitilistes taotlustes sajandite vältel visad ja järjekindlad ning seda oli ka enamlaste valitsus. Peagi pärast ebaõnne Genovas alustati desarmeerimisläbirääkimisi läänepoolsete naaberriikidega. Välisasjade rahvakomissari asetäitja Maksim Litvinov saatis Eesti, Soome, Läti ja Poola välisministritele Ants Piibule, Carl Enckellile, Zigfrīds Meierovicsile ja Konstanty Skirmuntile 12. juuniga 1922 dateeritud noodis kutse saata esindajad ühisele konverentsile, et arutada koos Venemaa

► The League of Nations and the organisation of peace. Longman, 2012; K. Schwebe. Versailles. Das Wagnis eines demokratischen Friedens 1919–1923. Padeborn, 2019; M. Marbeau. La Société des Nations. Vers un monde multilatéral 1918–1946, Tours, 2017 jt.

³ Graždanskaja vojna i inostrannaja voennaja intervencija v SSSR. Enciklopedija. Moskva, 1983, lk 291.

⁴ Dokumenty vnešnej politiki (DVP) SSSR. V. Moskva, 1961, lk 173–175.

⁵ Samas, lk 201.

esindajatega relvajõudude proportsionaalse vähendamise küsimust. Samas lisati, et Nõukogude valitsus on valmis pidama läbirääkimisi ka nende naaberriikidega, kellega tal on territoriaalseid ja muid vaidlusi.⁶ Seega esitati kaudne kutse ka Rumeeniale. Leedule esialgu konverentsikutset ei saadetud. Arvatavasti kardeti eitavat vastust, sest konflikti tõttu Poolaga püüdis Leedu end vihatud naabrist igati isoleerida ning hoidus ka ühistest konverentsidest.

Järgnevalt on püütud leida vastus küsimustele, kuidas Eesti ja teised asjaosalised riigid konverentsikutsesse ning eriti tegelikku väevähendamisse suhtusid; kuidas nad konverentsi eel oma seisukohti kooskõlastasid; millist osa etendas Eesti välisminister Ants Piip piiririikide koostöö ja konverentsi tarbeks ühise taktika saavutamisel ning kuidas hinnata Moskva poliitikat seoses mainitud konverentsi korraldamise ja käiguga.

Moskva desarmeerimiskonverentsiga seotud küsimusi on eestikeelses ajalookirjanduses mõneti käsitletud.⁷ Ülevaatliku artikli on avaldanud Ago Pajur.⁸ Sama teema kajastub ka mõnes dokumendipublikatsioonis.⁹ Venekeelsetest käsitlustest on ilmselt kõige põhjalikum juba 1959. aastal ilmunud Viktor Haitsmanni uurimus „NSVL ja desarmeerimine“.¹⁰ Konverentsi enda käiku kajastavaid Välisasjade Rahvakomissariaadi avaldatud desarmeerimiskonverentsi protokolle¹¹ ning teemakohaseid ürikuid on avaldatud nii NSV Liidu välispoliitikat kajastavates dokumendikogumikes¹² kui ka ühes desarmeerimisküsimusele pühendatud publikatsioonis.¹³

Ettevalmistused Moskva konverentsiks

Nõukogude valitsuse ettepanek desarmeerimiskonverentsi korraldamiseks pälvis nii asjaosalistes riikides kui ka rahvusvahelises avalikkuses suurt tähelepanu. Ajakirjanduse vastukajad olid vastuolulised ning parempoolsete ringkondade häälekandjad suhtusid ettepanekusse väga kriitiliselt. Näiteks Põllumeestekogude häälekandja, parempoolse suunitlusega Kaja reaktsioon oli selge: „Esimene asi, mida igaüks neist tunneb, on umbusaldus.“¹⁴ Ajaleht väitis, et enamlased täristavad tegelikult mõõka, kuid igal sobival silmapilgul kõnelevad rahuarmastusest.¹⁵ Kaja soovitas siiski ettepaneku vastu võtta ja järele uurida, mida Moskvas tegelikult arvatakse.

Sotsiaaldemokraatide häälekandja Tulevik seevastu oli otse vastupidisel arvamusel. 22. juulil ilmunud artikli pealkiri on paljuütlev: „Vägede vähendamise küsimus – tähtsam ja elulisem probleem. Meie nõuame Vene nõukogude valitsuse ettepaneku respektiivmist! Vägede vähendamise konverents peab kokku tulema!“¹⁶. Tulevikus kurdeti, et minevikutraditsioonid on kõikjal ikka veel liiga tugevad ning suurtükkide ja väehulkadeta riiki

⁶ Samas, lk 444–450.

⁷ H. Arumäe. Võitlus Balti liidu loomise ümber 1919–1925. Tallinn: Eesti Raamat, 1983, lk 110–116; H. Arumäe. Eesti ja Soome sõjast sõjani. Tallinn: Argo, 2018, lk 221–226; V. Made. Külalisena maailmapoliitikas. Eesti ja Rahvasteliit 1919–1946. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999, lk 179–181.

⁸ A. Pajur. Moskva desarmeerimiskonverents (2.–12. dets. 1922). – Poliitika 1991, nr 6, lk 33–41.

⁹ H. Arumäe (koost). Eesti ja Soome suhted 1920–1925. Dokumentide kogumik. Tallinn: Umara, 1997; H. Arumäe, T. Arumäe (koost). Eesti ja Läti suhted 1920–1925. Dokumentide kogumik. Tallinn: Umara, 1997; H. Arumäe (koost). Eesti suhted Leedu ja Poolaga. Balti konverentsid 1920–1925. Dokumentide kogumik. Tallinn: Rahvusarhiiv, 2001.

¹⁰ V. Haitzman. SSSR i problema razoruženia. (Meždu pervoj i vtoroj mirovymi vojnami). Moskva, 1959, lk 61–108.

¹¹ Conférence de Moscou pour la limitation des armements. Moscou, 1923.

¹² DVP SSSR. V. Moskva, 1961; DVP SSSR. VI. Moskva, 1962.

¹³ 50 let bor'by SSSR za razoruženie. Sbornik dokumentov. Moskva, 1967.

¹⁴ Vägede vähendamisest ja Balti liidust. – Kaja, 15.07.1922.

¹⁵ Enamlased kutsuvad Balti riikisid sõjavägede vähendamise konverentsi ära pidama. – Kaja, 17.06.1922.

Eesti välisminister Ants Piip (1884–1942) tegeles desarmeerimiskonverentsi eel aktiivselt Moskvasse kutsutud riikide seisukohtade kooskõlastamisega ja pani selle raames kokku esimese mittekallaletungilepingu kava diplomaatia ajaloos. Foto: Parikas. RA, EFA.59.A.309.4

koalitsioonivalitsus ning Ants Piibu oli Moskva ettepanek mõnes mõttes rõõmustav sündmus. Tä oli kogu oma poliitilise tegevuse vältel veendunud, et Eesti saatus oli minevikus, on olevikus ja saab ka tulevikus olema nii või teisiti idanaabriga seotud ning Eesti-Vene suhted on ja jäävad valitsuse välispoliitika kõige olulisemaks probleemiks. Tõsi küll, välisministri polnud tal võimalik kõike seda öelda, mida mõtles, kuid ta avaldas oma arvamuse kohe pärast erruminekut:

Kui meile keegi võõrasriik tulevane võimalik vaenlane olla võib, siis on see Venemaa, kellel ühel ehk teisel põhjusel himu võiks tulla meid jälle oma alla heita. Meile on see ükskõik, kas see punane ehk valge imperialism on, kes meile peale tungib. Teist vaenlast meil silmapiiril ei ole, ega näe meie silm ka ettenähtavas tulevikus tõusvat.¹⁶

Hoolitsus riigi julgeoleku eest oli Piibu kui poliitiku kreedo ja ta lootis selles küsimuses eloleval konverentsil mõndagi saavutada.

Lisaks pidas Piip silmas veel ühte välispoliitilist eesmärki. Ettevalmistused Moskva konverentsiks andsid soodsa võimaluse Balti riikide omavahelise koostöö arendamiseks. Mee-

ei suudeta ette kujutada. Samas väideti, et Rahvasteliidult pole väevähendamise asjus midagi head loota ning Eesti peab ise korraldama oma vahekorra Venemaaga.¹⁶

Eesti Tööerakonna häälekandja Vaba Maa pühendas desarmeerimisküsimusele palju tähelepanu. Mitmes artiklis meenutati, et tegu on rahvusvaheliselt olulise teemaga, mida on vaja põhjalikult arutada. Ka Eesti on huvitatud riigikaitsekulude vähendamisest, kuid seda saab teha vaid eeldusel, et riigi julgeolek on kindlustatud. Vaba Maa peamine sõnum oli, et Moskva konverentsil tuleb kõigepealt otsida ja leida võimalusi Eesti ja teiste Balti riikide julgeoleku kindlustamiseks. Et välisminister Ants Piip oli tööerakondlane, peeti Vaba Maad tookord välisministeeriumi häälekandjaks – ja eks ta seda oligi.

Jaan Tõnissoni juhitud Eesti Rahvaerakonna vaateid kajastav Postimees oli Moskva poliitika suhtes üsna kriitiline, kuid pooldas Eesti osalemist desarmeerimiskonverentsil. Ka erakondadest sõltumatu Päevaleht oli samasugusel arvamusel ja toonitas, et olgu Moskva kaalutlused millised tahes, Venemaal toimub demobilisatsioon ning saadud ettepanekut ei tohi tagasi lükata.¹⁷

Kuidas Eesti valitsus asjasse suhtus? Tookord oli Eestis võimul Konstantin Pätsi

¹⁶ Kas rahvaste liidu tänavusest istungist on midagi head oodata. – Tulevik, 2.09.1922.

¹⁷ Venemaa kutsub Balti riigid väe vähendamise konverentsile. – Päevaleht, 16.06.1922.

¹⁸ A. Piip. Nurjaläänud konverents. Moskva väevähendamine. – Vaba Maa, 15.12.1922.

nutagem, et see küsimus oli Piibu diplomaadi- ja poliitikukarjääri vältel olulisel kohal. Just tänu Piibu ja Meierovicsi jõupingutustele oli õnnestunud sõlmida 17. märtsil 1922 Varssavis toimunud Soome, Eesti, Läti ja Poola välisministrite konverentsil poliitiline koostööleping ja selle juurde kuuluv salajane lisaprotokoll, milles nähti ette ka sõjalise abistamislepingu sõlmimine nimetatud riikide vahel.¹⁹ Kuna Soome Varssavi lepingut ei ratifitseerinud, siis nelja riigi sõjalis-poliitilisest koostööst siiski asja ei saanud. Piip lootis uutes oludes Balti riikide koostööd mingil kombel uuesti elavdada. Valitsus jagas välisministri arvamust, et konverentsil tuleb osaleda, ja demonstratiivse keeldumisega ei soovinud suhteid idanaabriga pingestada needki isikud, kes pidasid kogu üritust vaid Moskva propagandavõtteks.

Niisiis vastas Piip Tšitšerini noodile 7. juulil ja kinnitas, et Eesti valitsuse eesmärk on kindlustada rahu- ja sõprusuhted kõigi naabritega ja seetõttu tervitatakse Vene ettepanekut kui sammu rahu ja julgeoleku tagamiseks Ida-Euroopas. Kuid Piip tegi ka omapoolse reservatsiooni: Eesti valitsusele pole selge, kas sõjajõudude proportsionaalse vähendamise printsiip on õige ja otstarbekohane.²⁰ Sedasama mainis Piip ka Vaba Maa veergudel.²¹

Ka Meierovics teatas 7. juulil, et Läti valitsus on valmis konverentsil osalema, kuid lisas, et töö soodustamiseks oleks vaja konverentsi detailsemat programmi.²² Seevastu Soome valitsuse positsioon oli esialgu kõhklev. Carl Enckelli noodis 29. juunist küll toetati desarmeerimise ideed, kuid lisati samas, et piiratud osavõtjate arvuga konverents seda küsimust lahendada ei suuda, ning et Soome määrab oma seisukoha kindlaks siis, kui selgub konverentsi täpsem programm ja teiste kutsutud riikide suhtumine asjasse.²³

Poola välisministri Gabriel Narutowiczi noodis 9. juulist teatati, et Poola osaleb Rahvasteliidus toimuvatel desarmeerimisküsimuste arutlustel ja tehti ettepanek konverents kuni Rahvasteliidu arutluste lõpuni edasi lükata.²⁴ Moskvast tehti järeldus, et Poola ei soovigi konverentsil osaleda, sest Rahvasteliidus toimuvate vaidluste lõppu polnud niipea oodata.²⁵ Tegemist oli arusaamatusega, sest Narutowicz pidas silmas üksnes eelseisvaid, 1922. aasta septembris Rahvasteliidu Täiskogul toimuvaid läbirääkimisi. Niisiis teatas Narutowicz 29. augustil, et Poola ei ole konverentsist loobunud ja osaleb meeeldi selle töös, kuid konverents peaks toimuma oktoobris.²⁶

Samal ajal tegeles Ants Piip juba tarmukalt Soome, Eesti, Läti ja Poola seisukohtade kooskõlastamisega. Ta oli arvamusel, et kõigepealt peavad nelja riigi kõrgemad sõjaväelased desarmeerimisküsimustes kokku leppima ja seejärel tuleb välisministrite nõupidamisel kooskõlastada Moskva konverentsil rakendatav taktika. Konsultatsioonide käigus selgus, et Poola valitsuse soovil peaks sõjaväelaste nõupidamine toimuma Varssavis. Seega teatas saadik Friedrich Akel 11. juulil Soome välisministrile, et Eesti välisminister Ants Piip kutsub Soome ohvitseri Varssavis toimuvale nõupidamisele. Carl Enckell vastas, et kõigepealt tuleb läbi rääkida kindralstaabi ülemaga, kes juhtus olema tema vend kindral Oskar Enckell, ja lisas, et Moskva ettepanek on absurd, mis kogu Euroopa naerma paneb.²⁷ Kuid 19. juulil teatas Enckell Akelile, et Soome on valmis nõupidamisel osalema, see peaks toimuma kindralstaapide ülemate vahel ning soovitatavalt Tallinnas.²⁸ Lõpuks nii läkski.

Kuigi Läti välisminister Meierovics kiitis nõupidamise mõtte heaks, kurtis ta Eesti

¹⁹ Vt lähemalt H. Arumäe. Eesti ja Soome sõjast sõjani, lk 211–215.

²⁰ Välisministri märgukiri Vene valitsuse sõjavägede vähendamise ettepaneku peale. – Päevaleht, 12.07.1922.

²¹ Mõned välispoliitilised küsimused. – Vaba Maa, 8.07.1922.

²² DVP SSSR, V, lk 452.

²³ Samas, lk 450–451.

²⁴ Samas, lk 452.

²⁵ Samas, lk 555–556.

²⁶ Samas, lk 556.

²⁷ Eesti ja Soome suhted 1920–1925, lk 326.

²⁸ Samas, lk 328.

saadikule Julius Seljamaale, et Varssavist saadud teadete kohaselt oli Poola suhtumine Moskva ettepanekusse pigem eitav.²⁹ Kui Eesti saadik Aleksander Hellat Skirmuntile Tallinna nõupidamisest rääkis, oli vastus tõepoolest ebalev. Välisminister väitis, et armee kärpimise küsimus on Poolale raske, sest riik asub kahe suure ja agressiivse naabri vahel ning varem või hiljem on kokkupõrge Saksamaaga paratamatu. Pealegi on desarmeerimine seotud ka eelduse, nimelt usalduse ja kontrolliga, kuid Venemaa puhul ei ole kumbki võimalik. Poola valitsus ootab veel, kuidas teised Balti riigid, aga ka Rumeenia ja Prantsusmaa asjasse suhtuvad ning teatab oma seisukoha seejärel. Hellat kinnitas, et enamlastele ei tohi patsifismi asjus monopoli anda, sest nad oskavad kõik teiste riikide valesammud enda kasuks pöörata ja seetõttu tuleb piiririikidel Moskva konverentsil osaleda. Skirmunt viitas, et seoses valitsuskriisiga ta tõenäoliselt ametisse ei jää ja edasi tegeleb selle küsimusega juba uus välisminister.³⁰ 28. juunil astuski Poolas ametisse Artur Śliviński juhitud valitsus, kus välisministriks sai Gabriel Narutowicz. Poolakad said oma kõhklustest üle ja osalesid Moskva konverentsi ettevalmistustöödes.

Nelja riigi kõrgemate sõjaväelaste nõupidamine toimus Tallinnas 31. juulist 3. augustini. Soomet esindas kindralstaabi ülem Oskar Enckell, Eestit Sõjavägede Staabi ülem Paul Lill ja Kindralstaabi Valitsuse ülem Juhan Tõrvand, Lätit Sõjavägede Staabi ülem Mārtiņš Peniķis ja kolonelleitnant Kārlis Ramats ning Poolat kindralstaabi osakonnajuhataja Leon Piskor ja major Tadeusz Schätzel. Enckelli aruanne Soome välisministrile annab konverentsi käigust hea ülevaate.³¹ Relvajõudude proportsionaalse vähendamise printsiip tunnistati üksmeelselt sobimatuks, sest see säilitanuks Vene armee suure ülekaalu väikeste naabrite suhtes. Enckell märkis, et hoolimata kõikidest püüdlustest ei suudetud leida moodust, mis viiks Vene vägede vähendamiseni, kuid säilitaks piiririikide relvajõud. Seetõttu otsustati Moskvas esile tõsta Rahvasteliidu töö desarmeerimise valdkonnas ja kokku leppida, et tegelik väevähendamine toimub Genfis heaks kiidetud põhimõtete alusel. Asuti seisukohale, et Moskva konverentsil tuleb peatähelepanu pöörata rahu ja julgeolekut kindlustavatele meetmetele ja saavutada, et konverentsil esindatud riigid teeksid piduliku avalduse igasugusest agressioonist loobumise kohta. Otsustati taotleda, et mõlemal pool Venemaa läänepiiri asuvas üsna laias tsoonis võiks paikneda vaid rangelt kindlaks määratud arv sõjaväelasi. Lisaks peeti vajalikuks tõstatada Moskvas küsimus Läänemerele asuvate sõjalaevade arvust ja suurusest, kuid tunnistati samas, et seda küsimust saab lahendada vaid laiema rahvusvahelise kokkuleppega. Seega andsid nelja riigi juhtivad sõjaväelased oma valitsusele üksmeelselt teada, et kõik ettepanekud, mis põhjustaksid nende riikide kaitsejõudude märgatavat kärpimist, ei ole vastuvõetavad ning eeloleval Moskva konverentsil tuleb peatähelepanu pöörata julgeolekut kindlustavatele meetmetele.

Nelja riigi sõjaväelaste nõupidamise järel asuti väevähendamise probleemistikku arutama välisministrite tasemel. 26. ja 27. augustil toimus Tallinnas nelja riigi välisministrite nõupidamine, mida tookord nimetati ka konverentsiks. Kohale saabusid Carl Enckell ja Läti välisministri abi Hermanis Albats, samas kui Poolat esindas Tallinna asjur Władisław Neuman. Kõik nad pidasid oluliseks ära oodata, milliseid tulemusi annab septembris Genfi koguneva Rahvasteliidu Täiskogu töö. Nõupidamisel osalenud Riigikogu väliskomisjoni esimees Johan Laidoner kinnitas, et Genfis toimuv arutelu on hoopis olulisem kui Moskva konverents. Otsustati, et Moskva ettepanek – alustada desarmeerimiskonverentsi 5. septembril – tuleb tagasi lükata, Rahvasteliidus toimuvad arutelud ära oodata ja konverents

²⁹ Eesti ja Läti suhted 1920–1925, lk 169–171.

³⁰ RA, ERA.957.12.15, l. 33–33p, A. Hellat välisministrile, 25.06.1922.

³¹ Soome Välisministeeriumi Arhiiv (Ulkoasiainministerion arkisto, UM), 12 A 2. O. Enckelli aruanne Soome välisministrile, 5.08.1922.

võiks alata 15. oktoobril. Lisaks peeti vajalikuks korraldada veel üks kindralstaapide nõupidamine, seekord Varssavis.³²

Kavandatud nõupidamine toimus septembri teisel poolel ja 23. kuupäeval kirjutasid Eestit, Soomet, Lätit ja Poolat esindavad kindralid Paul Lill, Oskar Enckell, Märtiņš Peniķis, Stanisław Haller ja lisaks Rumeenia esindaja kindral Nicolae Petala alla otsusele, mis kajastab mainitud riikide kindralstaapide seisukohti.³³ Deklareeriti, et Nõukogude Venemaa on majanduslike raskuste tõttu sunnitud sõjaväge vähendama ja püüab saavutada, et ka naaberriigid oma armeed kärbiksid. Moskva esindajate kõikvõimalike ettepanekute eesmärgiks peeti püüet nõrgestada läänepoolsete naabrite sõjajõude:

Sarnased ettepanekud tunnistatakse *a priori* mittevastuvõtetaivaks, sest nimetatud riikide sõjaline jõud vastab praegu juba sellele miinimumile, millega veel võimalik oleks end Vene vastu kaitsta ja mille piiridest need riigid järelikult üle ei või minna, ilma et nad sellega oma olemasoluga raskelt riskeeriks.³⁴

Piiriikiide sõjajõudude tegelikku vähendamist peeti võimalikuks ainult juhul, kui kõik Euroopa riigid seda teevad ja saavutatakse kokkulepe mõjusa julgeolekut garanteeriva süsteemi loomiseks. Niisiis peeti vajalikuks proportsionaalse desarmeerimise asemel teha Moskva konverentsil järgmised ettepanekud:

1. Vahetada vastastikku mittekallale tungimise deklaratsioonid.
2. Anda vastastikku kohustus, et sõjajõudude vähendamise küsimus hiljem äraotsustatakse põhimõtete alusel, mis Rahvaste Liidu poolt samal otstarbel vastu võetud.³⁵

Eesti, Soome ja Läti esindajad pidasid vajalikuks teha Moskva konverentsil aga veel ühe ettepaneku:

Piirata vastastikkuse alusel sõjajõudusid, mida rahu ajal seks äramääratavatel piiritsoonidel peetakse. Nende jõudude suurus ei tohi määrast üle ulatada, mida absoluutselt tarvilikuks peetakse piiri otsekoheseks kaitseks ja avaliku korra hoidmiseks ülalnimetatud tsoonides.³⁶

Poola ja Rumeenia esindajad selle ettepanekuga ei ühinenud, kuid nad ei vaielnud ka vastu selle esitamisele eeloleval konverentsil. Samas dokumendis viidati ka vajadusele kärpida Nõukogude Venemaa Läänemere ja Musta mere laevastikku.

Mittekallaletungilepingu kava

Niisiis otsustati Varssavi nõupidamisel ära oodata Rahvasteliidu töö tulemused väevähendamise asjus ja 1922. aasta septembris Genfis toimunud Täiskogul astuti selles küsimuses samm edasi. Jõuti ühisele veendumusele, et desarmeerimine on lahutamatu seotud asjaosaliste riikide julgeolekukaalutlustega ning tegelik väevähendamine polegi ilma kindlate julgeolekugarantiideta võimalik. Palju räägiti materiaalse ja moraalse desarmeerimise seotusest. Moraalseks desarmeerimiseks nimetati niisuguste paktide ja kokkulepete sõlmimist, mis looksid üldise ohutusetunde ning oleksid materiaalse desarmeerimise eelduseks.

Täiskogul otsustatigi välja töötada üleüldine desarmeerimis- ja kaitseleping, mis

³² Eesti suhted Leedu ja Poolaga, lk 228–232.

³³ Samas, lk 232–234.

³⁴ Samas, lk 232.

³⁵ Samas, lk 233.

³⁶ Samas.

Eesti delegatsioon Rahvasteliidu kolmandal täiskogul 1922. aasta septembris. Vasakult Karl Robert Pusta, Ado Anderkopp, Ants Piip, Jüri Sammul ja Johan Laidoner. RA, ERA.1622.1.695.30

kohustaks kõiki lepinguosalisi riike ühelt poolt hoiduma igasugusest agressioonist ning teiselt poolt ohtu sattunud riike abistama. Mainitud üldist garantiipakti nimetatakse diplomaatia ajaloos Genfi protokolliks, milles nähti muu hulgas ette võimalus regionaalsete julgeolekupaktide sõlmimiseks. See oli Eesti juhtkonnale meeldiv sõnum, sest sellega oli heaks kiidetud ka valitsuse aktiivsus kaitsetstarbelise Balti liidu loomisel. Pealegi peeti ka eelseisva Moskva konverentsi puhul silmas sama eesmärki, nimelt Nõukogude Venemaa läänepoolsete piiririikide julgeolekut kindlustava kokkuleppe sõlmimist.

10. oktoobril ilmus ajalehes Vaba Maa tähelepanuväärne artikkel pealkirjaga „Aineline ja kõlbeline desarmeerimine. Moskva konverentsi puhul“, milles meenutati Rahvasteliidu Täiskogul saavutatud kokkulepet ja toonitati, et see tuleks meie oludes ellu viia:

See oleks n.n. mittekallaletungimise (nonagressiooni) leping, milles suurem või vähem riikiderühm võib ühineda, kes vastastikku kohustuvad kõik omavahelised tülid ainult rahulikul teel, tarbekorral vahekohtu kaudu õiendama, ja kui mõni kokkuleppinutest siiski mõõga järele haarab, peavad kõik teised, sõjajõuga vahele segama ja pealetungitavat kaitsma. [- -] Silmanähtavalt oleks sarnane leping üldise rahu kindlustamiseks palju suurema väärtusega, kui kõik harilikud kaitseliidu lepingud.³⁷

Artikkel kajastab sedavõrd adekvaatselt Ants Piibu tõekspidamisi ja tegevust, et kui selle all poleks nimetähti D. N., võiks väita, et selle autoriks ongi Piip. Nimelt oli Piip jõudnud artikli ilmumise ajaks koostada diplomaatia ajaloos esimese mittekallaletungilepingu kava. Kuidas ta selleni jõudis?

³⁷ Aineline ja kõlbeline desarmeerimine. Moskva konverentsi puhul. – Vaba Maa, 10.10.1922.

Tuntud Saksa ajaloolane Rolf Ahmann on põhjalikult uurinud mittekallaletungipaktidega seotud probleemistikku sõdadevahelises Euroopas ja märkinud, et esimest korda tuli see mõiste käibele Washingtoni konverentsil.³⁸ Lisaks kinnitab Ahmann: „Esimised mittekallaletungipaktide algatused leiduvad detsembris 1922 toimunud Moskva desarmeerimiskonverentsi mittekallaletungiprojekti.“³⁹ Nagu eespool märgitud, otsustati Soome, Eesti, Läti ja Poola esindajate nõupidamistel, et Moskva konverentsil tuleb saavutada mittekallaletungideklaratsiooni sõlmimine, kuid Genfis Rahvasteliidu Täiskogu tööga tutvumas käinud Piip võttis eeskujuks garantiipakti kava ja otsustas, et üldsõnalise deklaratsiooni asemel tuleb sõlmida konkreetsem mittekallaletungileping. Rahvusarhiivis leiduva Ants Piibu isikufondi materjalid võimaldavad mõneti jälgida tema tööd mainitud lepinguprojekti koostamisel. 7. oktoobril toimunud Riigikogu väliskomisjoni protokollis on märgitud, et välisminister Ants Piip tutvustas Eesti, Läti, Soome ja Poola välisministrite eelolevale konverentsile esitatava nonagressiooni lepingu kava ja väliskomisjon kiitis selle heaks. Lisaks lootis Piip optimistlikult, et vahest läheb korda alla kirjutada midagi Varssavi lepingu taolist.⁴⁰

Nelja riigi konverents toimus välisministrite Carl Enckelli, Ants Piibu, Zigfrīds Meierovicsi ja Gabriel Narutowiczi osalusel Tallinnas 8. ja 9. oktoobril. Arutati Venemaa olukorda ja tõdeti jälle, et seoses riigi raske majandusliku olukorraga ollakse seal sunnitud sõjaväge vähendama ja püütakse saavutada, et seda teeksid ka naaberriigid. Järgnevalt käsitleti Moskva konverentsil rakendatavat taktikat. Konverentsi protokollis on märgitud Meierovicsi arvamus: „Min. Piip andis meile tema poolt välja töötatud non-agressiooni konventsiooni kava. Kasulik läbivaadata.“ Meierovics lisas: „Ka meie oleme konventsiooni kava väljatöötanud.“ Narutowicz tähendas, et ka tema on mõned punktid kirja pannud, ning lisas Piibu ja Meierowiczi projektide kohta: „Mõlemas kavas on vähe differentse, nad on vastuvõetavad.“ Ka Piip kinnitas: „Ma ei näe suuri lahkuminekuid Eesti ja Läti kavas.“⁴¹

Tegelikult oli Piibu kava põhjalikum, sest selles sisaldus oluline põhimõte, mis Meierovicsi kavas puudus, nimelt: riikide vahel tekkivad tülküsimused tuleb lahendada arbitraaži (vahekohtu) teel. Enckell väitis, et see punkt ei ole Venemaale vastuvõetav ja seepärast tuleks eelistada Meierovicsi kava. Teised ministrid eelistasid Piibu kava ja vahekohtu nõue jäi lepingu projekti sisse. Piibul oli veel üks oluline eesmärk: leping peab sisaldama vastastikuse abistamise kohustust. Tä kaalutles, et agressor saab olla ainult Venemaa ja tema kallaletungi korral ühele piiririigile peavad naabrid appi tulema. See säte oli Enckellile täiesti vastuvõetamatu. Soome valitsus ei soovinud lähemat poliitilist koostööd Balti riikidega ja mingisugusest abistamiskohustusest ei saanud Soome juhtkonna arvates juttugi olla. Soome välisministrit toetas ka Narutowicz ja seega lükati Piibu ettepanek tagasi.

Piip pidas loomulikuks, et Soome, Eesti, Läti ja Poola esinevad Moskva konverentsil ühiselt ning seal sõlmitakse ühine leping Nõukogude Venemaaga. Carl Enckell oli taas eriarvamusel:

Ei tohi unustada vahet hiigla Vene ja meie vahel; tema on lõvi, meie – hiir. [- - -] Meie ei või Moskvast esineda blokina. [- - -] Kui teeme mitu lepingut ühe vormeli järele, siis on seesama, mis tehtud ühel paberil.⁴²

Teised ministrid seda arvamust ei toetanud ning otsustati sõlmida ühine leping.

³⁸ R. Ahmann. Nichtangriffspakte: Entwicklung und operative Nutzung in Europa 1922–1939. Baden-Baden: Nomos, 1988, lk 15.

³⁹ Samas, lk 45.

⁴⁰ RA, ERA.80.1.484a, l. 33p–34, Riigikogu väliskomisjoni protokoll, 7.10.1922.

⁴¹ Eesti suhted Leedu ja Poolaga, lk 238.

⁴² Samas, lk 239.

Nelja riigi Tallinna konverentsil kiideti heaks kindralstaapide ülemate poolt Varssavis 23. septembril vastu võetud otsused, nimelt: Moskva konverentsil tuleb kõigepealt saavutada kokkulepe mittekallaletungi asjus ning sõjajõudude vähendamine toimub edaspidi Rahvasteliidus heaks kiidetud alustel. Lisaks peeti vajalikuks Nõukogude Vene merejõudude vähendamist Lääne- ja Mustal merel ning Eesti, Soome ja Läti soovisid idanaabriga kokku leppida relvajõudude piiramises piiritsoonis. Toonitati, et Moskvast sõlmitav leping „peab olema üldine akt, tehtud Eesti, Soome, Läti, Poola ja Rumeenia kui ka Vene, Ukraina, ja Valge-Vene sotsialistlike föderatiivse nõukogude vabariigi vahel“.⁴³ Poola soovis, et konverentsil osaleks ka Rumeenia.

Torkab silma, et Ants Piip tegeles Moskva konverentsi ettevalmistustega hoopis agaramalt kui naaberriikide välisministrid ja püüdis seejuures kõigest hingest hoolitseda Balti riikide julgeoleku ja koostöö eest. Soome valitsusringkondades oli tookord üsna populaarne hüüdlause „Soome pole Balti riik!“ ja Carl Enckellile Piibu tegevus ei meeldinud. Saksa saadik Helsingis Hans Völckers kirjutas 19. oktoobril Berliini:

Minister Enckell kinnitas mulle eile isiklikult, et Eesti ettepanek mittekallaletungilepingu sõlmimiseks Venemaa ja nelja Balti riigi vahel ei saa mingil juhul arvestada Soome toetusega. Ta nimetas seda kava täiesti võimatuks, sest see seoks Soomet liiga tugevasti ja viiks poliitikani, mis maale vaid ohte tooks. Ta lisis, et Soome ei oota Moskva desarmeerimiskonverentsilt [- -] mingisuguseid konkreetseid tulemusi, vaid soovib üksnes moraalseid garantiide loomisega suhteid idanaabriga mingil määral lõdvestada.⁴⁴

10. oktoobriga dateeritud ettekandes tegi Völckers järelduse Helsingis kuuldust: „Niisiis võtab Soome Moskva desarmeerimiskonverentsist osa, et teda ei saaks süüdistada hea tahte puudumises. Konverentsilt pole praktilisi tulemusi oodata.“⁴⁵

Rootsi saadiku Henning Elmquistiga kõneldes oli Enckell veelgi avameelsem. Ta mõistis hukka Holsti poliitika, s.o endise välisministri Rudolf Holsti koostöötaotlused Balti riikidega, ja nimetas Moskva ettepanekut bluffiks, kuid soomlastel pole muud võimalust kui head nägu tehes bluffis osaleda.⁴⁶

Optimistliku loomuga Ants Piip oli esialgu lootnud Moskva konverentsilt positiivseid tulemusi ja seetõttu kavatsesi Moskvasse saata esinduslik delegatsioon, kuhu pidid kuuluma ka välisminister ja Riigikogu väliskomisjoni esimees Johan Laidoner. Kui selgus, et väevähendamisest asja ei saa, otsustati 24. oktoobril valitsuse ja sõjaväe juhtkonna esindajate nõupidamisel, et konverentsile saadetakse vaid „tehniline komisjon“ informatsiooni saamiseks ja kontakti hoidmiseks naabritega.⁴⁷

Tegelikult oli 24. novembril valitsuse otsusega kinnitatud delegatsiooni koosseis igati esinduslik. Selle esimees oli Eesti saadik Riias Julius Seljamaa, abiesimees Eesti saadik Moskvast Ado Birk ja liige sõjavägede staabi ülem kindralmajor Paul Lill. Ekspertidena lisandusid Kindralstaabi kursuste ülem Nikolai Reek, välisministeeriumi informatsiooni-osakonna juhataja Eduard Laaman, repatrieerimiskomisjoni esimees Viktor Ditmar ning delegatsiooni sekretärina välisministeeriumi poliitilise osakonna sekretär Jüri Sammul.⁴⁸

⁴³ Samas, lk 242–243.

⁴⁴ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA). Gesandtschaft Reval. Politik der Randstaaten untereinander. Band 1. Hans Völckersi ettekanne, 19.10.1922.

⁴⁵ Samas. Hans Völckersi ettekanne, 10.10.1922.

⁴⁶ Rootsi Riigiarhiiv (Riksarkivet), UM, 1920, HP, vol 967. H. Elmquist Helsingist, 3.11.1922.

⁴⁷ RA, ERA.957.12.22, l. 46, Nõupidamine Välisministeeriumis Moskva desarmeerimise konverentsi asjus, 24.11.1922.

⁴⁸ RA, ERA.31.2.13, l. 3423, Vabariigi Valitsuse otsus 24. novembril 1922.

Jõupingutused luua Moskva konverentsi tarbeks Balti riikide ühisrinnet ja Balti riikide välisministrite konverents Tallinnas jäid Ants Piibu viimasteks suuremateks üritusteks välisministrina, sest 21. novembril oli ta sunnitud ametist lahkuma.

Hoolikalt valmistuti konverentsiks ka Moskvas. Püüti saavutada, et kohale saabusid kõigi läänepoolsete naaberriikide delegatsioonid. Nagu eespool mainitud, esialgu Leedule kutset ei saadetud, sest kardeti keelduvat vastust, kuid hiljem õnnestus leedulasi ümber veenda. Ametlik kutse esitati 23. novembril ja Leedu valitsus nõustuski konverentsil osalema.⁴⁹

19. juulil tegi Maksim Litvinov Haagi konverentsil ka Rumeenia esindajale Diamandile ettepaneku Moskva konverentsil osaleda. Rumeenia valitsus oleks nõustunud juhul, kui Nõukogude valitsus oluks valmis tunnustama Vene ja Rumeenia piiri. See oleks aga tähendanud, et tunnustatakse ka Bessaraabia kuulumist Rumeeniale, mis polnud Moskvale vastuvõetav.

Moskvas jälgiti sedagi, kuidas piiriiriigid konverentsiks valmistuvad. Eesti ajakirjanduses vilksatas väide, et Balti riikides tegutsenud Nõukogude saatkonnad

said korralduse hankida informatsiooni piiriiriikide konverentside kohta ning Vene agentidel olevat õnnestunud osta Tallinnas toimunud välisministrite konverentsi protokolle.

Välisasjade Rahvakomissariaadi ja sõjaväeliste ametkondade esindajad töötasid konverentsi tarbeks välja ettepanekud ja taktika. Et Nõukogude valitsusel olid naabrite kavatsused eelnevalt teada, otsustati mittekallaletungilepingu sõlmimisest hoiduda ja pöörata peatähelepanu tegelikule desarmeerimisele.

Konverentsi esimesed tööpäevad

Moskva desarmeerimiskonverents avati 2. detsembril 1922. Vaba Maa kirjasaatja iseloomustuse kohaselt oli tegemist rahvarohke ja piduliku sündmusega.⁵⁰ Kohal oli rida juhtivaid partei- ja riigitegelasi, sealhulgas Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee liikmeid, mõned rahvakomissarid, Nõukogude Venemaa relvajõudude ülemjuhataja Sergei Kamenev jt. Konverentsi tööd saabus kajastama hulk ajakirjanikke, teiste seas ka USA, Inglismaa ja Saksamaa tuntud ajalehtede korrespondendid. Eesti ajakirjanikest oli kohal Päevalehte esindav Voldemar Koch, hilisema nimega Kures. Ajakirjanikele oli reserveeritud söökidega varustatud kõrvalsaal, kus kommentaare jagas peagi võimeka diplomaadi maine omandanud Ivan Maiski.

Eesti delegatsiooni juhtis Moskva desarmeerimiskonverentsil Eesti saadik Riias Julius Seljamaa (1883–1936).

Foto: Parikas. RA, EFA.272.0.37843

⁴⁹ DVP SSSR. VI, lk 17–18.

⁵⁰ Mc-Er. Moskva väevähendamise konverents. (Meie erikirjasaatjalt). – Vaba Maa, 14.12.1922.

Kell 12.15 saabusid konverentsisaali Nõukogude delegatsiooni liikmed ja võtsid istet punase kaleviga kaetud laua otsas. Neist vasakule laua äärde asusid Läti ja Leedu, paremale Eesti ja Soome ning laua teise otsa Poola delegatsioon. Nõukogude delegatsiooni juhtis Maksim Litvinov, selle kõige prominentsem liige oli Punaarmee Staabi ülem Pavel Lebedev. Soome delegatsiooni juhtis Carl Enckell, kes oli äsja seoses uue valitsuse moodustamisega välisministri ametist vabastatud ning nimetatud saadikuks Pariisi. Läti delegatsiooni juhtis Seimi esimees Frīdrihs Vesmanis, Leedu delegatsiooni saadik Riias Dovas Zaunius ja Poola delegatsiooni vürst Janusz Radziwiłł.

Nõukogude delegatsiooni juhtis Moskva desarmeerimis-konverentsil välisasjade rahvakomissari asetäitja Maksim Litvinov (1876–1951). RA, EFA.242.0.55684

Järgnevalt esinesid nelja piiriigi delegatsioonide juhid, kes kõik kiitsid konverentsi korraldamise mõtte heaks ja kinnitasid, et nende valitsused teostavad rahuarmastavat välispoliitikat ning taotlevad häid ja sõbralikke suhteid kõikide riikidega. Esimesena sõna võtnud Julius Seljamaa lisas:

Muuseas lubage pöörata heatahtlikku tähelepanu paljude silmapaistvate mõtlejate veendumusele, et materiaalsele desarmeerimisele peab eelnema ja kaasnema poliitiline desarmeerimine.⁵²

Niisiis anti märku piiriikide eesmärgist saavutada kõigepealt julgeolekugarantiid. Enckell toetas Seljamaa avaldust.

Moskva konverentsi tööd korraldas delegatsioonide esimeestest koosnev konverentsi büroo. Nõukogude delegatsioon tegi ettepaneku moodustada kolm komisjoni vastavalt väevähendamise, sõjaliste eelarvete ja piiritsoonidega seotud küsimuste arutamiseks. Teiste

Konverentsi avas Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee liige Pjotr Smidovitš, seejärel esitas Maksim Litvinov oma pikemas kõnes Nõukogude delegatsiooni desarmeerimisprogrammi. Ta teatas, et Nõukogude valitsus on valmis vähendama maavägesid lähema aastapooletise jooksul ühe veerandini praegusest koosseisust, seega 200 000 meheni juhul, kui seda teevad ka Nõukogude Venemaa läänepoolsed naaberriigid. Teiseks tuleks piirata asjaosaliste riikide riigikaitsekulutusi ja määrata kindlaks, et mainitud kulude suurus sõltub iga sõduri kohta kindlaksmääratavast ühesugusest summast. Kolmandaks nähti ette kaitseliitude, küttide liitude jt irregulaarsete sõjaväeliste organisatsioonide laiialisaatmist. Litvinov lisas, et ka merejõude tuleks vähendada, kuid see on esialgu ebareaalne. Tä pidas võimalikuks saavutada kokkulepe piiritsooni neutraliseerimise kohta, s.o määrata kindlaks, kui palju sõjaväelasi teatud piirilähedastel aladel võib paikneda.⁵¹

⁵¹ DVP SSSR. VI, lk 24–28.

⁵² Samas, lk 28.

delegatsioonide liikmed nõudsid, et kõigepealt tuleb tegeleda poliitiliste küsimustega, ja Radziwiłł soovitas moodustada kaks – poliitilise ja tehnilise – komisjoni. Vesmanis väitis, et esmalt tuleb selgusele jõuda moraalse desarmeerimise küsimuses ja alles pärast seda on võimalik arutada tegelikku väevähendamist.

3. ja 4. detsembril toimunud vaidlused kinnitasid, et Nõukogude Venemaa ja piiri-riikide eesmärgid erinesid oluliselt. Konverentsi tööd jälginud Voldemar Koch kirjutas Päevalehes, et piiriiriikide esindajad püüdsid kõigepealt saavutada idanaabriga usalduslikumat vahekorda ja kinnitasid, et militarismi põhjuseks on usaldamatus, mis riikide vahel valitseb. On ebaloogiline püüda likvideerida tagajärgi, kui põhjuseid ei ole kõrvaldatud või vähemalt nõrgendatud.⁵³

Litvinov seevastu deklareeris 4. detsembril vastusena piiriiriikide avaldustele, et just tegelik desarmeerimine loob eeldused muude probleemide lahendamiseks. Näis, et vaidlustega jõutakse ummikusse, kuid siis tegi vürst Radziwiłł ettepaneku arutada mittekallaletungilepingu projekti ja tutvustas Soome, Eesti, Läti ja Poola konverentsil Tallinnas 9. oktoobril heaks kiidetud lepingukava.⁵⁴ Moskva konverentsi protokollides ja ajalookirjanduses on seda dokumenti nimetatud Poola või Radziwiłłi projektiks, kuid tegelikult on selle põhiautoriks Piip ja Radziwiłłil pole selle koostamisega mingisugust seost.

Konverentsi büroo koosolekul 5. detsembril selgitas ja põhjendas Maksim Litvinov oma pikemas avalduses veel kord Nõukogude delegatsiooni seisukohti, kuid teatas lõpuks, et hea tahte väljendusena ollakse nõus arutama ka „Poola projekti“.⁵⁵ 7. detsembril kirjutati ajalehes Pravda:

Kui piiriiriikide delegaatidele meeldib esialgu rohkem arutada mittekallaletungilepingut ja alles pärast seda desarmeerimislepingut, siis olgu nii. Me oleme valmis tegema neile diplomaatilise järeleandmise, kuid lisame – juhul, kui piiriiriigid mõtleavad vastu võtta esimese lepingu ja keelduvad teisele alla kirjutamast, siis eksivad nad rängasti. Vene delegatsioon sellise aktiga ei nõustu. Mõlemad lepingud tuleb alla kirjutada üheaegselt, muidu pole Moskva konverentsil mingisugust mõtet.⁵⁶

Pärast mainitud projektiga tutvumist esitas Nõukogude delegatsioon 6. detsembril omapoolseid ettepanekuid selle täiendamiseks: ükski lepinguosaline riik ei abista kolmandat riiki, kui see mõnele lepinguosalisele riigile kallale tungib; lepinguosalsed riigid ei sõlmi kokkuleppeid, mis oleksid vastuolus käesoleva lepingu põhimõtetega; desarmeerimisleping moodustab mittekallaletungilepinguga ühise terviku ja need rati-fitseeritakse üheskoos jt.⁵⁷

Järgnevatel päevadel kuni 8. detsembrini toimus lepinguprojekti elav arutelu ja osa mainitud ettepanekutest kiideti heaks, osa lükati tagasi.⁵⁸ Lõpuks jõuti kokkuleppeni. Kooskõlastatud lepinguprojekt koosnes kaheksast artiklist. Esimeses neist kohustusid lepinguosalsed riigid loobuma igasugusest kallaletungist teise lepinguosalise riigi valduses olevale territooriumile. Sama artikli juurde formuleeriti huvitav märkus: „Lepingu esimese artikli vastuvõtmist ei saa tõlgendada kui *status quo* juriidilist tunnustamist, sest sellele vaidleb vastu üks lepinguosaline riik.“ Sellega oli lepinguprojektis arvestatud Leedu valitsuse positsiooni, kes ei tunnustanud Vilniuse hõivamist Poola vägede poolt 1920. aasta oktoobris.

⁵³ V. Koch. Moskva väevähendamise konverents. – Päevaleht, 14.12.1922.

⁵⁴ Lepingukava tekst: DVP SSSR. VI, lk 48–50.

⁵⁵ Samas, lk 42–46.

⁵⁶ Samas, lk 48–50.

⁵⁷ Samas.

⁵⁸ Vt lähemalt V. Haitsman. SSSR i problema razoruženija, lk 68–73.

Lepingukava teine artikkel kohustas lepinguosalisi mitte toetama mõnda kolmandat riiki, kui see ühele lepinguosalistest kallale tungib. Kolmandas artiklis fikseeriti, et juhul, kui üks lepinguosaline riik tungib kallale teisele lepingupoolele, siis ei tohi ülejäänud lepinguosalisel kallaletungijat abistada ja on vabastatud käesoleva lepingu kohustustest kallaletungiva riigi suhtes. Neljas artikkel kohustas lepingupoole vahel tekkivaid tülisid lahendama rahumeelsel teel. Viies artikkel nägi ette võimaluse, et territoriaalsed vaidlused antakse lahendamiseks vahekohtule, kuid lisas samas, et selle artikli rakendamise üksikasjad määratakse kindlaks hilisema kokkuleppega. Lepingu kuuenda artikli kohaselt võisid sellega ühineda ka lepingus mitteosalevad riigid, seitsmes artikkel nägi ette lepingu ratifitseerimise kolme kuu jooksul pärast selle allkirjastamist ja kaheksanda artikli kohaselt tuli ratifitseerimisdokumendid anda säilitamiseks Oslosse. Leping pidi jõustuma 15. päeval pärast viimase ratifitseerimisakti esitamist Norra valitsusele.⁵⁹

Lisaks lepingu tekstile kooskõlastati selle juurde kuuluv allkirjastamise protokoll järgmises sõnastuses:

Kõrged lepinguosalisel pooled, kirjutades alla mittekallaletungi- ja arbitraažilepingule, teatavad, et

1. neil ei ole mingisuguseid käesoleva lepinguga vastuolus olevaid lepinguid ega konventsioone;
2. nad lepivad kokku Rumeenia ühinemise asjus allkirjutatava mittekallaletungi- ja arbitraažilepinguga;
3. lepingule alla kirjutanud Eesti, Soome, Läti ja Poola, kuuludes Rahvasteliitu, jätavad endale õiguse juhul, kui mainitud Rahvasteliidu töö üldise desarmeerimise asjus viib tulemusteni, mis ei ole kooskõlas käesoleva lepingu seisukohtadega, teha teistele allkirjutanud riikidele vajalikud parandusettepanekud.⁶⁰

Mittekallaletungi- ja arbitraažilepingu kooskõlastamine oli kahtlemata Moskva konverentsi märkimisväärne tulemus. See vastas Eesti ja teiste piiririikide huvidele, lisaks on see jätnud esimese sellelaadse konventsiooniprojektina jälje diplomaatia ajalukku. Kuid Nõukogude delegatsiooni paindumatu seisukoha tõttu oli kõnesoleva pakti allkirjastamine võimalik üksnes koos desarmeerimislepinguga. Niisiis asutigi järgnevalt arutama, kas ja kuidas saaks asjaosaliste riikide relvajõude tegelikult kärpida.

Tulutud vaidlused väevähendamise asjus

Nagu eespool märgitud, olid Soome, Eesti, Läti ja Poola kindralstaapide ülemad ja välisministrid otsustanud, et igasugused ettepanekud, mis põhjustaksid nende riikide sõjaväe märgatava vähendamise, tuleb tagasi lükata. See põhimõtteline seisukoht oli ka Moskvas teada. 9. detsembril kirjutas Pravda:

Me võime siiski konstateerida Moskva konverentsi esimest tõsist edusammu. Lõpuks läheb ta sõnadelt üle tegudele. Kuid tunnustades murrangut konverentsi töös, me peame aegsasti oma lugejaid hoiatama liigse optimismi eest nende tööde tulemuste suhtes.⁶¹

Nõukogude delegatsioon oli konverentsi algul teinud ettepaneku kolme komisjoni moodustamiseks, kuid teised delegatsioonid sellega ei nõustunud ja edasised vaidlused

⁵⁹ Vt lepingu teksti DVP SSSR. VI, lk 52–53.

⁶⁰ V. Haitsman. SSSR i problema razoruženija, lk 73.

⁶¹ Samas, lk 76.

toimused konverentsi büroo koosolekutel. Tegelikult desarmeerimise arutamiseks loodi nn sõjalis-tehniline komisjon, kus Eestit esindasid Julius Seljamaa, Paul Lill ja Nikolai Reek. Nõukogude delegatsioon tegi ettepaneku arutada järgmisi küsimusi: sõjavägede vähendamine, sõjaliste kulutuste kindlaksmääramine, irregulaarsete sõjaväeliste formeeringute laialisaatmine ja piiritoonide neutraliseerimine. Uuesti korrati ettepanekut, et Nõukogude valitsus vähendab armeed 75% võrra, kui seda teevad ka naaberriigid. Ettepanek oli üllatavalt radikaalne ja teistele delegatsioonidele täiesti vastuvõetamatu. Vürst Radziwiłł tegi ettepaneku arutada, kui suured on asjaosaliste riikide armeed 1922. aastal ja kui suured nad võiksid olla järgmisel aastal. Nõukogude delegatsioon teatas kavatsusest vähendada sõjaväge aasta jooksul 25% võrra ja väitis, et sellisel juhul oleks punaväes 1923. aastal 600 000 meest.⁶²

Selline ettepanek näis piiririikide esindajatele realistlikumana ja järgnevalt vaieldi selle üle, kui suured Soome, Eesti, Läti ja Poola relvajõud tegelikult on ja millised nad oleksid siis, kui neid veerandi võrra vähendada. Sõjavägede tegelikku suurust ei avaldatud, kuid Radziwiłł teatas, et 1923. aastal kavatakse Poola armeed vähendada 280 000 meheni. Vesmanis kinnitas, et Läti sõjaväge vähendatakse aasta jooksul 19 000 meheni. Seljamaa selgitas, et Eesti sõjaväe suurus oleks vähendamise korral 16 000 meest. Enckell teatas, et Soome nõustub sellega, kui sõjaväes on 1923. aastal 28 000 meest. Leedu esindaja viitas riigi keerulisele olukorrale ja kinnitas, et seetõttu sõjaväe suuruse kohta andmeid ei avaldata.⁶³

On ilmne, et piiririigid, püüdes hoiduda oma kaitsejõudude kärpimisest, esitasid nende kohta ebaõigeid arve. Kuid Rahvasteliidus desarmeerimisega tegelev Kolmas komisjon oli liikmesriikide relvajõudude kohta andmeid kogunud ja need ka trükkis avaldanud.⁶⁴ Mainitud arvud olid jõudnud ka Nõukogude delegatsiooni käsutusse ja need tehti konverentsil teatavaks. Selgus, et Poola oli teatanud Rahvasteliidule oma sõjaväe tegelikult suuruseks 293 744, Eesti 15 000, Leedu 30 000, Soome 19 138 ja Läti 19 500 meest. See oli piiririikide delegatsioonidele piinlik lugu. Järgnes elav diskussioon mainitud riikide sõjaväe tegeliku suuruse ja nende kärpimisvõimaluste üle. Läti delegaat Vesmanis selgitas, et viimasel ajal on pool miljonit sõjapõgenikku kodumaale tagasi pöördunud ja seda asjaolu arvestades tähendabki 19 000 meest sõjaväe vähendamist umbes veerandi võrra. Vürst Radziwiłł kinnitas, et Poola armee suurus 1922. aastal muutus, seal oli 320 000 kuni 360 000 meest ja Rahvasteliidule teatatud 294 000 oli minimaalne arv. Poola ongi tegelikult oma sõjaväge tublisti vähendanud. Paul Lill väitis, et Eestis kehtivate seaduste ja eeskirjade kohaselt peaks sõjaväe suuruseks olema 21 000 meest ja arv 16 000 tähendabki selle kärpimist umbes 25% võrra.⁶⁵

Vaidluste käigus esitas Nõukogude delegatsioon veel ühe argumendi, nimelt: konverentsil esindatud riikide sõjaväes peaks olema elanikkonnast ühesugune protsent mehi. Väidetavalt oli Venemaal sõjaväes 0,46%, Eestis 1,3%, Lätis ja Poolas 1% ja Soomes 0,87% elanikest. Kui Nõukogude Vene armees oleks 1923. aastal 600 000 meest, siis Soomel peaks olema sõjaväes 22 000, Eestil 9000, Lätil 13 000, Leedul 27 000 ja Poolal 214 000 meest. Selline argument oli Nõukogude Venemaa naabritele täiesti vastuvõetamatu: oma väikeste naabritega võrreldes oli Venemaa hiigelsuur riik ja sellise printsiibi rakendamise korral jäänuks väikeriikide kaitsejõud lubamatult nõrgaks. Poola delegatsiooni liige polkovnik Tadeusz Piskor arvestas, et sellisel juhul olnuks Poolal, Balti riikidel ja Soomel sõjaväelasi kokku vaid 258 000 meest.⁶⁶

⁶² Samas, lk 79–80.

⁶³ Samas, lk 80–81.

⁶⁴ Société des Nations. Actes de la troisième Assemblée. Séances des Commissions. Procès-verbaux de la troisième Commission (Réduction des armements). Genève, 1922.

⁶⁵ V. Haitsman. SSSR i problema razoruženija, lk 80–83.

⁶⁶ Samas, lk 83–85.

Nõukogude delegatsioon püüdis konverentsil saavutada sedagi eesmärki, et tema läänepoolsed naabrid vähendaksid oma riigikaitsekulutusi. 8. detsembril tehti sõjalis-tehnilises komisjonis ettepanek, et konverentsil esindatud riigid ei kulutaks sõjalisteks eesmärkideks rohkem kui 400 kuldrubla iga sõjaväelase kohta aastas. Ettepanekut põhjendati väitega, et mainitud kulutuste kärpimine võimaldab suunata enam finantse rahva elujärje parandamiseks. Seegi ettepanek polnud teistele delegatsioonidele vastuvõetav. Polkovnik Piskor selgitas, et sõjaliste kulutuste suurus sõltub paljudest teguritest, näiteks konkreetse riigi majanduslikust olukorrast, relvastuse ja varustuse varudest, kaitsetööstuse olemasolust jne. Ka teised konverentsil osalejad toonitasid, et riigikaitse osas on väikeriigid suurriikidega võrreldes ebavõrdses olukorras. Suurriikidel on olemas sõjatööstus, lisaks suudetakse teisi tööstusettevõtteid kiiresti militaarse varustuse tootmiseks ümber kohandada, kuid väikeriigid peavad relvastuse, laskemoona ja muu varustuse enamasti välismaalt ostma. Eesti ja Läti esindajad Seljamaa ja Vesmanis juhtisid tähelepanu asjaolule, et kulutuste kindlaksmääramine takistaks sõjaväelaste isikliku varustuse ja nende elutingimuste parandamist.⁶⁷

Niisiis vaieldi 9.–11. detsembrini tulutult mitmesuguste küsimuste üle. 11. detsembril telegrafeeris Litvinov mitmele Nõukogude diplomaadile, et kuigi kapitalistlike riikide delegatsioonid nõustusid oma armeed 25% võrra vähendama, püüab eriti Poola jätta oma sõjaväe endisele tasemele ja see asjaolu ähvardab viia konverentsi läbikukkumiseni.⁶⁸ Ja nii ka läks. 11. detsembril ütles Radziwiłł otse välja, et vaidlustega erinevate riikide sõjaväe tegeliku suuruse ja nende vähendamise üle tulemusteni ei jõuta.

Milline oli Moskva konverentsil Eesti delegatsiooni roll? Eriti aktiivselt osalesid toimunud vaidlustes poolakad ja konverents kujuneski suuresti Poola ja Nõukogude delegatsiooni, eriti Radziwiłli ja Litvinovi kahevõitluseks. Samal ajal tegutses konverentsi kulisside taga aga kõige aktiivsemalt just Eesti delegatsioon. Nagu eespool märgitud, olid eestlased konverentsi eel üllatava tarmu ja järjekindlusega hoolitsenud Soome, Eesti, Läti ja Poola seisukohtade ja taktika kooskõlastamise eest ja sedasama tegid nad ka Moskvast. Eesti delegatsiooni algatusel toimus Eesti saatkonnas mitu mainitud riikide delegatsioonide nõupidamist. Kindralmajor Paul Lill kutsus konverentsi teisel päeval, 3. detsembril, delegatsioonide sõjaväelised eksperdid olukorda arutama. Kolonel Nikolai Reek kinnitas kategooriliselt, et Nõukogude delegatsiooni ettepanek sõjavägede vähendamiseks on täiesti vastuvõetamatu, sest sellega nõustumise korral jääks väikeriikide sõjaväeline kaader liiga tühiseks.⁶⁹ Sedasama kinnitasid teiste riikide esindajad.

5. detsembril toimus Eesti saatkonna ruumides nelja riigi delegatsioonide üldkoosolek (leedulased keeldusid osalemast). Oldi ühel meelel, et olukord oli kujunenud keeruliseks. Nõukogude delegatsioon oli küll nõustunud mittekallaletungilepingu projekti arutama, kuid samas oli selge, et tegeliku väevähendamise nõudest ei loobuta. Nõupidamise protokoll kinnitab, et kõik osalejad, sh Seljamaa, suhtusid konverentsi edasisse käiku pessimistlikult. Avaldati isegi arvamust, et tingimustes, kus tegelik desarmeerimine on võimatu, oli viga konverentsikutset vastu võtta.⁷⁰

9. detsembril oli taas Eesti saatkonnas nõupidamine. Mittekallaletungipakti tekst oli kooskõlastatud ja konverentsil tuli arutada reaalselt desarmeerimist. Selleks polnud aga keegi valmis ja Seljamaa esitas otsese küsimuse: kas vaidlusi mitte lõpetada?⁷¹ Nii resolutsiooni sammu ei peetud sobivaks ja tulutud vaidlused jätkusid veel kolm päeva.

⁶⁷ Samas, lk 86–88.

⁶⁸ DVP SSSR. VI, lk 58.

⁶⁹ H. Arumäe. Võitlus Balti liidu loomise ümber, lk 115.

⁷⁰ RA, ERA.957.12.97, l. 281, Poola, Eesti, Läti, Soome delegatsioonide üldkoosolek 5. detsembril kell 11 Eesti Saatkonnas.

⁷¹ Samas, l. 361. Eesti, Läti, Poola Soome delegatsioonide üldkoosolek 9/12, kell 11 Eesti Saatkonnas.

11. detsembriga 1922 dateeritud Eesti, Soome, Läti ja Poola märgukirjas konverentsi sõjalis-tehnilisele komisjonile märgiti, et desarmeerimisküsimuse arutamisel nii Rahvasteliidus kui ka käimasoleval konverentsil oli kõige olulisemaks küsimuseks, kuidas teostada väevähendamist nii, et samal ajal oleks kindlustatud asjaosaliste riikide julgeolek. Rahvasteliidus oli jõutud järelduseni, et väevähendamisega peavad kaasnema rahu ja julgeolekut kindlustavad garantiid. Eesti, Soome, Läti ja Poola võtsid Nõukogude valitsuse konverentsikutse vastu, lootes desarmeerimise keeruka probleemi lahendamisele omalt poolt kaasa aidata. Kuid nad ei saanud ega võinudki loota, et mõne päevaga suudetakse väevähendamise küsimustes kokku leppida. Leiti, et Nõukogude delegatsiooni ettepanek relvajõudude proportsionaalseks vähendamiseks ei ole kooskõlas õigluse ja vastastikkuse põhimõttega, sest see ei arvesta erinevate riikide hoopis erinevaid olusid. Kõiki asjaolusid arvestades tegid Eesti, Soome, Läti ja Poola delegatsioonid konverentsile ettepaneku:

1. kirjutada alla mittekallaletungi- ja arbitraažilepingule;
2. võtta teadmiseks asjaosaliste riikide delegatsioonide poolt teatatud vägede maksimaalne suurus;
3. moodustada sõjaväeliste ekspertide komisjon, mis pärast mittekallaletungi- ja arbitraažilepingu ratifitseerimist asuks välja töötama õiglast moodust maa- ja merevägede vähendamiseks, arvestades selliseid tegureid nagu sõjaväelaste arv, sõjalised kulutused, sõjatööstus, sõjalise varustuse tagavarad ning iga riigi poliitiline, strateegiline ja geograafiline seisund.⁷²

Mainitud ettepanekud polnud Nõukogude delegatsioonile vastuvõetavad ja neid hinnati lausa ultimatiivsete nõuetena. Litvinov tegi ettepaneku kokku kutsuda plenaaristung, millel osaleksid ka ajakirjanikud, et konverentsi tööst kokkuvõtet teha. Vürst Radziwiłł vaidles vastu, väites, et tegemist oleks vaid propagandistliku üritusega ning Eesti, Soome ja Läti delegatsioonid olid samasugusel arvamusel.

Niisiis tuli Litvinovil Nõukogude delegatsiooni deklaratsioon esitada sõjalis-tehnilise komisjoni koosolekul 12. detsembril. Mainitud avaldus kujutas endast sisuliselt süüdistuskõnet piiririikide ja Rahvasteliidu aadressil. Selles väideti, et Rahvasteliidus tehakse desarmeerimisest vaid sõnu ja tegelikult keegi väevähendamist ei soovi. Näiteks püüab Prantsusmaa oma armeed isegi tugevdada ja „moraalse desarmeerimise“ loosungi varjus Saksamaad ahistada. Samas toonitati, et formaalsed poliitilised aktid ilma tegeliku desarmeerimiseta on vaid igasuguse tähenduseta poliitilised fraasid. Seega kinnitati veel kord, et Nõukogude Venemaa ilma desarmeerimiseta mittekallaletungilepingut ei sõlmi: sellise paktiga nõustutakse vaid eeldusel, et kõnesolev leping jääb üldise desarmeerimiskokkuleppe üheks osaks. Deklaratsioonis toonitati, et Nõukogude delegatsioon käsitleb Poola, Soome, Läti ja Eesti deklaratsiooni konverentsi lõpuna.⁷³

Moskva konverentsi järelkaja

Eesti ajakirjanduses kommenteeriti Moskva konverentsi tulemusteta lõppu üsna elavalt. Voldemar Koch väitis Päevalehes, et Venemaa peab suurte majanduslike raskuste tõttu oma vägesid nagunii vähendama ja konverents oli kokku kutsutud vaid propagandistlikel eesmärkidel.⁷⁴ Sedasama kirjutasid teisedki ajalehed. Näiteks märkis Postimees 15. detsembril, et konverents aeti nurja selle kokkukutsujate endi poolt.⁷⁵

⁷² DVP SSSR. VI, lk 65–66.

⁷³ Samas, lk 58–64.

⁷⁴ W. Koch. Moskva väevähendamise konverents. – Päevaleht, 14.12.1922.

⁷⁵ Moskva väevähendamise konverentsi õpetus. Vene uue demagoogilise võtte nurjaminek. – Postimees, 15.12.1922.

Sellise info taustal äratas 15. detsembril ajalehes Vaba Maa ilmunud Ants Piibu artikkel Moskva konverentsist suurt tähelepanu.⁷⁶ Piip märkis, et lähemas tulevikus ohustab Eestit üksnes Nõukogude Venemaa ja sellistes oludes tuleb Eestil hoolitseda korrektsete suhete eest idanaabriga: me ei tohi jätta muljet, et Eesti kujutab endast idanaabri suhtes vaenulikku riiki. Lisaks oleks heade suhete korral Venemaaga lahendatud kaks kolmandikku Eesti välispoliitilistest probleemidest ja kokku saaks hoida 20–30% riigikaitsekuludest. Samuti väitis Piip, et konverentsi käigule avaldasid suurt mõju just Poola delegatsiooni paindumatud seisukohad:

Minule näib, et meie Moskva konverentsi ajal oleme algatuse Balti-Vene poliitikas enese käest ära lasknud, mida algusest peale oma käes oleme osanud pidada. Sellest ka konverentsi täieline äpardus.⁷⁷

Piip ei pidanud õigeks, et nelja riigi delegatsioonid esitasid 11. detsembril oma seisukohad Nõukogude delegatsioonile liiga kategoorilises vormis, mis viis konverentsi töö lõpetamiseni. Lisaks arvas Piip, et keeldumine konverentsi lõpul üldkoosoleku korraldamisest oli viga, sest seda võidi Moskvas tõlgendada kui ebasõbralikku akti Venemaa suhtes. Küllap tulenes Piibu artikli üsna resolootne toon osalt sellestki, et ta oli sunnitud just enne konverentsi – 21. novembril 1922 – oma ametist loobuma.

Parempoolne Kaja reageeris artiklile 18. detsembril, nimetades Piibu seisukohti lausa hädaohtlikeks. Enamlased olevat oma rahuarmastusest kõnelenud vaid silmakirjaks, et konverentsi nii sisemaal kui ka rahvusvahelisel areenil propagandaks kasutada.⁷⁸ Ka Päevaleht andis mõista, et Eestil ei saagi Venemaaga sõbralikku vahekorda olla, sest venelased on Tartu rahu paberilipakaks nimetanud ja püüdnud naaberriike omavahel tülli ajada. Eestil polnudki võimalik mängida Moskva konverentsil suuremat osa, sest Poola on piiririikide seas „oma reaalse jõuga kõige kaalukam üksus, millest järeldama peab, et tema ka kõige kaalukamat osa etendab Venemaaga ühise keele leidmises“. Lõpuks püstitas Päevaleht isegi küsimuse: kellele Piibu kriitika kasu on toonud, kas Balti liidule või Vene-Eesti sõprusele? Vastus kõlas nii: „Meie arvates on see ainuüksi trumbi kättemängimine Venemaale.“⁷⁹

Ants Piip jäi kriitikale vastates oma tõekspidamistele kindlaks. Ta toonitas, et Balti riikide poliitika aluseks Venemaa suhtes on usalduslike vahekordade loomine. „Sellepärast tuleb ära hoida igast sammust, mis seda vahekorda asjata halvendaksid ja vastastikku usaldust halvaksid.“ Piip andis mõista, et kriitikaga idanaabri aadressil ei tohi üle pingutada:

Süüdistada siin ainult teist poolt, võib olla, on ajutise sisepropaganda mõttes hea, kuid ta võib ka kogu meie suhetele naabriga saatuslikuks saada. Überpöörduvalt, aus olek ja teatud otsekoheusus, ka oma vastase suhtes, on demokraatlike ja kogu praegusaja välispoliitika ja hea läbisaamise aluseks.⁸⁰

Piip soovitas desarmeerimise asjus läbirääkimisi edasi pidada, sest Rahvasteliit ei suuda selles osas midagi korda saata, pealegi pole Nõukogude Venemaa selle organisatsiooni liige.

18. detsembril andis ajakirjanikele pikema ülevaate Moskva konverentsi käigust ja saa-

⁷⁶ A. Piip. Nurjaläinud konverents. Moskva väevähendamine – Vaba Maa, 15.12.1922.

⁷⁷ Samas.

⁷⁸ Läänud nädal. – Kaja, 18.12.1922.

⁷⁹ Moskva konverentsi järele. A. Piip oma enese välispoliitikat hindamas. – Päevaleht, 16.12.1922.

⁸⁰ A. Piip. Veel kord väevähendamisest. – Vaba Maa, 19.12.1922.

dud kogemustest Eesti delegatsiooni esimees Julius Seljamaa.⁸¹ Ta märkis, et konverentsiga samal ajal toimus Moskvas maailmarevolutsiooni õhutatav Kominterni järjekordne kongress ning et Punaarmee kindralstaabi ülem Lebedev oli väevähendamisele pühendatud konverentsil sõnaselgelt väitnud: Punaarmee sõjalise doktriini aluseks on pealetung. Seevastu teiste delegatsioonide esindajad kinnitasid kategooriliselt, et piiriiridel puuduvad iga-sugused agressiivsed kavatsused idanaabri suhtes. Seljamaa arvates oli konverentsil siiski ka positiivseid tulemusi. Piiriirikide ja Venemaa esindajad arutasid esmakordselt mõlemale poolele olulisi küsimusi ja jäi lootus, et edaspidi samade teemade käsitlel ühel või teisel kombel jätkatakse. Seljamaa intervjuus on märgitud:

Konverentsi lõpetamisel andsid kõik osavõtjad oma valitsuse nimel teada, et nad kallale tungimiseks oma naabritele saavad loobuma ja kõiki tülisid rahulisel teel lahendama. Niisama avaldati mõlemalt poolt lootust, et tehtud töö asjata ei ole ja kokkulepe, mis praegu saavutamata jäi, järgmisel korral kätte saadakse. Lahkumine sündis kõige sõbralikumas meeleolus ja päev pärast konverentsi lõppu võis soomlaste poolt antud einel Vene poliitikutid ja kindralstaabi ülemaid, nagu ka poolakaid leedulastega, soojas jutuaajamises näha.⁸²

Helsingis, Riias ja Varssavis anti Moskva desarmeerimiskonverentsile enamasti samasuguseid hinnanguid. Seevastu Leedu valitsus pidas idanaabrit tookord peamiseks toeks kõige ohtlikumaks vaenlaseks peetava Poola vastu, hoidus Moskva konverentsil lähemast koostööst teiste piiriirikide delegatsioonidega ja toetas mõnes küsimuses Nõukogude delegatsiooni seisukohti. Deklareeriti, et väevähendamisega ollakse nõus, kuid peaminister Ernestas Galvanauskas oli 6. oktoobril 1922 Eesti asjurile August Schmidtile kinnitanud: meil ei saa desarmeerimisest juttugi olla, Leedut huvitab ainult armeerimine.⁸³

Niisiis olid Eesti-poolsed hinnangud idanaabri poliitikale seoses desarmeerimiskonverentsiga enamasti kriitilised, kuid Nõukogude ajakirjanduse suhtumine piiriirikidesse oli palju karmim. Postimees kirjutas kohe peale konverentsi lõppu, et küllap Nõukogude valitsus püüab demokraatlikule Euroopale puru silma puistata ning konverentsi nurjumises Balti riike süüdistada.⁸⁴ Voldemar Koch kirjutas Päevalehes:

Esimesel päeval loodi konverentsi ümber Vene delegatsiooni kihutusdiplomaatia osavate käikude ja Vene ametliku ajakirjanduse läbi venelastele soovitatav õhkkond, mille abil võidi kinnitama hakata: rajariikide diplomaatia on kavalate võtetega konverentsile ilmunud.⁸⁵

14. detsembril ilmus Pravdas Nõukogude delegatsiooni juhi Maksim Litvinovi avaldus ajakirjanikele, milles sõnaselgelt väideti: meie naabrite delegatsioonid ilmusid konverentsile kindla otsusega tegelikku väevähendamist mitte arutada. Selle asemel kõnelesid nad prantslastelt üle võetud mõistest moraalne desarmeerimine. Nõukogude ajakirjanduses avaldatud artiklites väideti järjekindlalt, et piiriirikide poliitika sõltub täiesti imperialistlikest suurriikidest ning ka Moskva konverentsi nurjumise tõelised süüdlased asuvad Londonis, Pariisis ja Washingtonis.

⁸¹ Meie delegatsiooni esimees Moskva konverentsist. Vene kavade järele oleks rajariikide ja Venemaa jõuvahekord veel enam viimase kasuks kujunenud. Konverents, mida venelased ise tõsiselt ei võtnud, oli ainult kihutusabinõu. – Päevaleht, 18.12.1922.

⁸² Samas.

⁸³ RA, ERA.957.12.12, l. 125, Eesti esindaja Leedus välisministeeriumile, 10.11.1922. Väljavõte saatkonna päevaraamatust.

⁸⁴ Moskva konverents lõppenud. – Postimees, 19.12.1922.

⁸⁵ W. Koch. Moskva väevähendamise konverents. – Päevaleht, 14.12.1922.

Kuigi Moskva propagandistlikud väited olid enamasti demagoogilised ja fakte ignoreerivad või moonutavad, olid mõned Nõukogude ajakirjanduses avaldatud väited seekord tõepärasemad kui Eesti ajakirjanduse seisukohad. Näiteks väideti Eesti ajalehtedes, et Vene armees ei olnud tookord 800 000, vaid 2 000 000 meest. Tegelikult oli see arv 1922. aasta suvel umbes üks miljon ja konverentsi ajal võiski olla ligikaudu 800 000. Ka väide, et Nõukogude valitsus ei kavatsenudki oma väge vähendada, pole korrektne. Ühes tookord NSV Liidus toimunud sõjaväereformi käsitlevas uurimuses esitatud andmete kohaselt vähendati Punaarmee 1923. aasta jaanuaris-vebruaris kuni 600 000 meheni⁸⁶ ja hiljem veel veidi. Igal juhul oli Punaarmee paaril järgneval aastal nõrgem kui kunagi varem või hiljem. Pealegi on eespool selgitatud, et Nõukogude Venemaa läänenaabrid ei pidanud võimalikuks oma relvajõude vähendada ja seega ei saa konverentsi ebaõnnestumises süüdistada üksnes Nõukogude poolt.

Hoolimata asjaolust, et Moskva desarmeerimiskonverents otsesid tulemusi ei andnud, on siiski tegemist olulise sündmusega piiririikide ja NSV Liidu suhete ajaloos. Kümme päeva räägiti üsna avameelselt mõlema poole tõekspidamistest, kartustest ja umbusust, kuid samas deklareerisid mõlemad pooled korduvalt agressiivsete eesmärkide puudumist naabri suhtes. Seega oli tegemist n-ö õhupuhastusega ja ka vastastikuste suhete teatud paranemisega. Sedasama on kinnitanud ka vastaspoole esindajad. Näiteks on Moskva konverentsi lähemalt käsitlenud Viktor Haitsman suhtunud piiririikide poliitikasse väga kriitiliselt, kuid siiski märkinud, et konverents aitas pingeid maandada ja Nõukogude Venemaa ning piiririikide suhteid märgatavalt parandada.⁸⁷

Kokkuvõtteks

Eelnevat käsitlust lühidalt kokku võttes tuleb tõdeda, et Eesti valitsus ja avalikkus puutusid Esimese maailmasõja järgses Euroopas väga populaarse väevähendamise problemaatikaga konkreetsemalt kokku 1922. aastal seoses ettevalmistustega Moskvas korraldatavaks desarmeerimiskonverentsiks. Suhtumine relvajõudude kärpimisse oli vastuoluline. Peamiselt pahempoolsed ringkonnad pidasid väevähendamist vajalikuks, kuid parempoolsed hoia-tasid: see oleks tee hukatusse, sest idanaaber Nõukogude Venemaa on Eestile pidevaks ohuks. Riigi poliitiline ja sõjaline juhtkond olid ühel meelel: desarmeerimine ja sellega kaasnev riigikaitsekulude vähendamine oleks noorele, väikesele ja vaesele Eesti riigile vägagi vajalik, kuid praktikas pole see teostatav. Kommunistliku Venemaa poliitika oli ettearvatu ja selle suhtes pidi alati valvel olema. Tegelik väevähendamine olnuks võimalik ainult siis, kui Eesti saanuks kindlad ja usaldusväärsed julgeolekugarantiid, kuid sellist võimalust silmapiiril ei paistnud. Samasugusel arvamusel olid kõik Venemaa läänepoolsed naaberriigid.

Eesti välisminister Ants Piip tegeles aktiivselt Moskvasse kutsutud riikide seisukohtade kooskõlastamisega ja püüdis konverentsi kasutada piiririikide julgeoleku tugevdamiseks. Tä lootis, et konverentsil õnnestub Nõukogude Venemaa ja tema läänepoolsete naabrite vahel sõlmida mittekallaletungileping ning koostas sellekohase projekti, mis 8. ja 9. oktoobril 1922 Tallinnas toimunud Soome, Eesti, Läti ja Poola välisministrite konverentsil heaks kiideti. Asjatundjad on kinnitanud, et see oli esimene mittekallaletungilepingu projekt diplomaatia ajaloos.

Moskvas 2. detsembril 1922 alanud konverentsil esitas Nõukogude delegatsiooni esimees Maksim Litvinov teistele delegatsioonidele vastuvõetamatuid tingimusi ja piiririikide

⁸⁶ I. Berhin. Voennaja reforma v SSSR (1924–1925). Moskva, 1958, lk 40.

⁸⁷ V. Haitsman. SSSR i problema razoruženija, lk 108.

esindajad omakorda taotlesid mittekallaletungilepingu sõlmimist. Järgnenud läbirääkimiste käigus suudetigi 8. detsembriks kõigile konverentsil osalejatele vastuvõetav projekt koostada, kuid samas asus Nõukogude delegatsioon paindumatule seisukohale: lepingule kirjutatakse alla ainult koos reaalselt desarmeerimist käsitleva lepinguga. Et relvajõudude suurem kärpimine polnud teistele asjaosalistele vastuvõetav, ei saanud konverents olla edukas. Pärast kolm päeva kestnud vaidlusi reaalse desarmeerimise ja sellega seotud küsimuste üle esitati 11. detsembril Nõukogude delegatsioonile Eesti, Soome, Läti ja Poola esindajate ühine märgukiri, milles teatati, et väevähendamine on keeruline küsimus, mida ei suudeta mõne päevaga lahendada. Samas tehti ettepanek mittekallaletungi- ja arbitraažilepingule alla kirjutada ja moodustada sõjaväeliste ekspertide komisjon, et välja töötada õiglase moodus maa- ja merevägede vähendamiseks. Nõukogude pool leidis, et on saabunud õige aeg tulutud vaidlused lõpetada ja Litvinov deklareeris 12. detsembril: Nõukogude delegatsioon hindab saadud märgukirja kui konverentsi lõppu.

Kuigi Moskva desarmeerimiskonverents reaalseid tulemusi ei andnud, jättis ta teatava jälje ajalukku. Aastaid hiljem, kui Rahvasteliidu algatusel väevähendamise probleemistikku konkreetselt arutati, pidas Eesti kinni 1922. aastal kindlaks määratud seisukohtadest.